ВАРНЕНСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ „ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР”
Юридически факултет
Катедра „Психология”

Таня Владимирова Каменова

РОЛЯ НА СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯ ТРЕНИНГ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ В УЧИЛИЩНА СРЕДА

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за придобиване на образователна и научна степен “доктор”
Професионално направление „Психология“
Докторска програма „Педагогическа и възрастова психология“

Научен ръководител:
доц. д-р Даниела Андонова

Рецензенти:
проф. д.ик.н. Гошо Петков
доц. д-р Петър Нешев

Варна • 2017

Дисертационният труд е в обем от 211 страници и съдържа увод, три глави, заключение, две приложения и списък на използваната литература, състоящ се от 159 източника – 104 на кирилица, 53 на латиница и 2 интернет сайта. Текстът съдържа 26 таблици и 21 фигури.

Дисертационният труд е обсъден в катедра „Психология” и е насочен за защита пред научно жури, назначено със заповед на Ректора на ВСУ „Черноризец Храбър” № …../ ….....

Авторът на дисертационния труд е докторант на самостоятелна подготовка към Катедра “Психология” при Юридически факултет на ВСУ „Черноризец Храбър” и работи като психолог към VII СУ ”Найден Геров” – гр. Варна.

Публичната защита ще се проведе на открито заседание на научното жури на ..... от ..... ч. в ..... на ВСУ „Черноризец Храбър”. Материалите по защитата са на разположение в стая ..... във ВСУ„Черноризец Храбър” и на интернет адрес www.vfu.bg, раздел „Докторанти”.

I. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд на тема „Роля на социалнопсихологическия тренинг за интегриране на деца със специални образователни потребности в училищна среда" е в обем от 211 страници. Състои се от увод, три глави, списък на използваната литература и две приложения. Съдържанието на всяка глава е разделено в отделни параграфи. Основният текст съдържа 26 таблици и 21 фигури. Списъкът на използваната литература се състои от 159 източника, от които 104 на кирилица и 55 на латиница. Изложението е структурирано, както следва:

УВОД

ГЛАВА ПЪРВА. ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

1. Понятие за специални образователни потребности
2. Основни диагностични категории
   2.1. Разстройства на психологичното развитие
      Специфични разстройства на развитието на речта и езика
      Специфични разстройства на развитието на училищните умения
      Генерализирани разстройства на развитието
   2.2. Поведенчески и емоционални разстройства с начало, типично за детството и юношеството
      Хиперкинетични разстройства
   2.3. Умствена изостаналост
3. Психологическа подкрепа на деца със специални образователни потребности
4. Интегрирано обучение на деца със специални образователни потребности
5. Състояние на проблема в български условия

ГЛАВА ВТОРА. СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯТ ТРЕНИНГ КАТО МЕТОД ЗА ПСИХОЛОГИЧЕСКО ВЪЗДЕЙСТВИЕ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ

1. Поява и развитие на груповите форми на въздействие в психотерапията и психологията
   1.1. История и психодинамика на тренинг групите
   1.2. Групови форми на въздействие в педагогиката
   1.3. Съвременни приложения на тренинг групите
2. Социалнопсихологически тренинг – възможности и приложения
   2.1. Видове социалнопсихологически тренинг

Сензитивен тренинг

Ориентирани към постижения тренинги

2.2. Специализирано приложение на социалнопсихологическия тренинг за работа с деца и ученици

Етапи на груповата динамика при провеждане на социалнопсихологически тренинг с деца и ученици

Фактори, оказващи влияние върху социалнопсихологическия тренинг с деца и ученици

2.3. Приложение на социалнопсихологическия тренинг при деца със специални образователни потребности

ГЛАВА ТРЕТА. ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯ ТРЕНИНГ ВЪРХУ ПСИХОСОЦИАЛНОТО ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ – ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Постановка на емпиричното изследване

1.1. Цел, задачи и хипотези на емпиричното изследване

1.2. Експериментален план

2. Методика на емпиричното изследване

2.1. Изследвани лица и процедура

2.2. Инструменти

2.2.1. Социалнопсихологически тренинг (независима променлива)

2.2.2. Психосоциално функциониране (зависими променливи)

Оценяване от учител

Оценяване от психолог

3. Резултати

3.1. Дескриптивни статистики

3.2. Ефекти на социалнопсихологическия тренинг върху изследваните аспекти на психосоциалното функциониране при деца със специални образователни потребности

3.3. Ефекти на социалнопсихологическия тренинг в зависимост от диагнозата

3.4. Анализ на отворените въпроси

3.5. Анализ на отделни случаи

4. Обсъждане

4.1. Обобщение на резултатите

4.2. Ограничения на изследването

4.3. Насоки за бъдещи изследвания

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ЛИТЕРАТУРА

II. РЕЗЮМИРАНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД

В последните десетилетия е в ход процес на обществена и институционална промяна в отношението към децата с увреждания. Акцентът е все повече върху правата и потребностите на детето, а не върху неговите дефицити. Промяната в България започва през 2002 г., когато се въвежда интегрирано обучение на децата със специални образователни потребности. Чрез законодателни мерки и промяна на нагласите българското общество се отдалечава от сегрегационния образователен модел, но има да извърви все още дълъг път до истинското приобщаващо образование. Разликата между интегриращо и приобщаващо образование е съществена: първото понятие се отнася до приспособяване на децата с увреждания към съществуващите стандарти на образователната система, а второто до постигане на най-доброто възможно развитие на основата на принципа, че децата имат различни образователни потребности и системата трябва да се реорганизира така, че да ги посреща. Въпреки че образователната система в България все още не е подготвена за предизвикателствата на приобщаващото образование, тенденцията на прогрес към приобщаващо образование трябва да бъде разширявана и подкрепяна не само на нивото на държавните политики, но и от всеки специалист, ангажиран с работа с деца със специални образователни потребности. В контекста на идеята, че всяко дете трябва да бъде насърчавано и подпомагано да развие пълния си потенциал в училище, отговорността на психолозите е особено голяма. За да съдействат в най-голяма степен за оптималното развитие на личността на всяко дете със специални образователни потребности, те трябва да обогатяват своите методи и професионални подходи.

В последното десетилетие приложението на занятия от тренингов тип в различни области и за различни цели се разширява, но в литературата по проблема не са много източниците, които разглеждат приложението им за работа с деца и ученици със специални образователни потребности. Интегрирането на тези деца към училищната среда би се подобрило значително с прилагането на подходящи форми на социалнопсихологически тренинг. В професионалната си дейност прилагам групови тренингови занимания с деца със специални образователни потребности, но проблемът е все още недостатъчно разработен и липсват данни за ефективността на този метод за психологическо въздействие.

Актуалността на дисертационното изследване се определя от потребностите на практиката и нарастващата необходимост психолозите, които работят с деца със

специални образователни потребности, да търсят нови подходи и решения на съществуващите проблеми.

Значимостта на изследването се състои в това, че разработването на методика и инструментариум за групова работа с деца със специални образователни потребности може значително да допринесе за развитие на себепознанието и на уменията за общуване и за взаимодействие с другите на децата и по този начин да подобри техните възможности за интеграция в училищна среда. Използването на социалнопсихологическия тренинг като форма на работа с деца и ученици със специални образователни потребности има бъдеще и предизвиква професионалния интерес на психолози и специалисти, работещи в образователната система.

Целта на изследването е да се проучат възможностите на социалнопсихологическия тренинг като метод за работа с деца със специални образователни потребности. Намерението е социалнопсихологическият тренинг да се апробира в реални условия и да се оценят неговите ефекти върху ключови компетентности, важни за интеграцията на децата със специални образователни потребности в училищна среда (комуникативни умения, взаимоотношения с връстници, взаимоотношения с авторитети и др.). По-общата цел на този дисертационен труд е да спомогне за обогатяване на практиката на психолози и специалисти, работещи с групи от деца и особено деца със специални образователни потребности.

От целта на изследването произтичат следните **задачи**:

1) Да се дефинира понятието за специални образователни потребности и да се опишат основните диагностични категории, които определят специалните образователни потребности.

2) Да се дефинира понятието за интегрирано обучение и да се анализират условията за интеграция на децата със специални образователни потребности в образователната система.

3) Да се направи оценка на състоянието на проблема за интеграцията на децата със специални образователни потребности в образователната система в български условия.

4) За се разгледа същността на социалнопсихологическия тренинг и приложенията му, особено за работа с деца и ученици на основата на схващанията за груповите форми на въздействие в социалната и педагогическата психология.

5) Да се обоснове приложимостта на социалнопсихологическия тренинг като метод за развитие на ключовите компетентности при деца със специални образователни потребности.

6) Да се разработи методика за провеждане на социалнопсихологическия тренинг с деца със специални образователни потребности.

7) Да се проведе експериментално изследване за оценяване на ефекта на социалнопсихологическия тренинг.

8) Да се анализират резултатите от експерименталното изследване.

9) Да се извлекат насоки и препоръки за усъвършенстване на практиката на работа с деца със специални образователни потребности.

Обект на изследването е психологическата работа с деца със специални образователни потребности.

Предмет на изследването в настоящия труд е социалнопсихологическият тренинг като метод за подобряване на психосоциалното им развитие и възможностите им за успешна интеграция в общообразователни институции.

Основната **хипотеза** на изследването се отнася до очакването, че социалнопсихологическият тренинг ще повлияе по позитивен начин върху психосоциалното функциониране на децата със специални образователни потребности.

За решаването на поставените задачи и проверка на хипотезите се използват следните **методи**: систематично, включено наблюдение, естествен полеви експеримент, анкета, тестове, беседа, анализ на отделни случаи, анализ на видеозаписи на определени занятия.

ПЪРВА ГЛАВА „ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ":

В главата се разглеждат основните задачи на интегрираното образование, което се изразява в усещането за защитеност от дискриминация, принадлежност към училището и ценностно отношение към всяко дете. В този контекст педагогическите взаимодействия с децата трябва да се осъществяват в атмосфера на позитивно приемане на различието и създаване на условия за развиване на потенциала на всяко дете, насочване към практики, които могат да осмислят живота му при спазване на принципите за равенство, справедливост и индивидуален подход.

Интегрирането е процес, който се стреми да премахне съществуващите форми на сегрегация в образованието, да обхване уязвимите и изолирани по една или друга причина деца, да насърчи и благоприятства участието им в образователния процес. По този начин всички ученици в едно училище, независимо от техните силни или слаби страни в която и да било област, стават част от училищната общност.

Главата се състои от пет параграфа.

В **параграф 1 „**Понятие за специални образователни потребности" са разгледани дефинициите за термина „специални образователни потребности", затрудненията описани в наредба № 1 от 23 януари 2009 г., както и всички нормативни документи, свързани с проблема. За целите на изследването приемаме следната дефиниция на специални образователни потребности: „ограничение на способността на индивида да участва и да се възползва от образованието поради трайно нарушение на физически или сензорни функции, на психичното здраве или на ученето, което води до това, че индивидът учи по различен начин в сравнение с индивиди без такива нарушения".

В **параграф 2** „Основни диагностични категории" се разглеждат основните медицински категории, които определят специалните образователни потребности.

В Подпараграф 2.1. се разглеждат разстройствата на психологичното развитие, която категория включва специфични разстройства на развитието на речта и езика, специфични разстройства на развитието на училищните умения и генерализирани разстройства на развитието.

Видовете специфични разстройства в развитието на училищните умения по МКБ-10 са: специфично разстройство на четенето, специфично разстройство на правописа, специфично разстройство на аритметичните умения, смесено разстройство на училищните умения, други разстройства в развитието на училищните умения, разстройство в развитието на училищните умения, неуточнено.

Генерализираните разстройства на развитието включва детски аутизъм, атипичен аутизъм, синдром на Рет, синдром на Аспергер, дезинтегративно разстройство на развитието и др.

В *Подпараграф 2.2*. се разглеждат поведенческите и емоционални разстройства с начало, типично за детството и юношеството, което включва и хиперкинетичните разстройства. Към тази група разстройства спадат: 1) хиперкинетични разстройства; 2) разстройства в поведението; 3) смесено разстройство на поведението и емоциите; 4) емоционални разстройства с начало, типично за детството и юношеството; 5) разстройства на социалното функциониране с начало, типично за детството и юношеството; 6) тикови разстройства; 6) други поведенчески и емоционални разстройства с начало, типично за детството и юношеството.

В *Подпараграф 2.3.* се разгледа умствената изостаналост с нейните степени: лека умствена изостаналост, умерена умствена изостаналост, тежка и дълбока умствена изостаналост.

В **Параграф 3** се разгледа ролята на психологическата подкрепа за деца със специални образователни потребности. Според Американската академия по педиатрия (American Academy Of Pediatrics, 2001) поведенческата терапия е основен фактор за развитието на социалната и емоционалната сфера.

Работата с децата със специални образователни потребности е комплексна. В процеса се включват психолог, специален педагог, педагог, логопед, както и родителите на детето. Поведенческата терапия помага на децата да развият по-ефективни начини за справяне с непосредствените проблеми. Терапията помага на детето да разбере собствените чувства, с което директно променя начина на мислене и поведението (Daniels, Porter, 2007). Специализираната подкрепа от психолога може да бъде практическа помощ, като помощ в организирането на училищната работа или самостоятелна задача за извършване на дадена дейност по желан от специалиста начин (Стърнбърг, 2012).

В **параграф 4** се разглежда интегрирано обучение на деца със специални образователни потребности.

Успешното интегриране на детето със специални образователни потребности зависи от ранната диагностика, превенция и стимулиране. Това включва грижа към ранното физическо развитие, индивидуална програма, съобразена с нуждите на детето, която да подпомогне неговото интелектуално и социално развитие. Също така трябва да се работи и върху добрата интеграция, която включва развиване на социалните умения, емоциите и поведението на детето със специални образователни потребности.

Процесът на интеграция представлява единство и същевременно постоянно възпроизвеждащо се противоречие между двата аспекта на човешкото психосоциално функциониране – социализация и индивидуализация.

В **параграф 5** се обсъжда състоянието на проблема в български условия.

Нормативната уредба на България е насочена към промяна на общото образование и обикновеното масово училище. Тази промяна предполага превръщането на специалното образование в интегрална част на общото образование и изисква споделянето на отговорността за обучението на децата със специални образователни потребности между масовото и специалното образование. В българското законодателство са извършени промени, които отговарят напълно на световните тенденции в развитието на специалното образование. Законът за народната просвета вменява задължение на масовите училища да създадат условия за включването в тях на деца с хронични заболявания и на деца със специални потребности. Образованието на деца със специални образователни потребности изисква спазването на определени принципи, гарантиращи им правото на качествено образование. В българското законодателство, касаещо специалното образование, са спазени международно признати принципи, отнасящи се до образованието на тези деца.

Към първа глава се извеждат следните изводи:

Прегледът на литературата в областта на психопатологията при деца и юноши, водеща до специфични обучителни трудности, дава основания за следните изводи:

1. При работата си с деца със специални образователни потребности е необходимо специалистите да познават диагностичните критерии, етиология, симптоми и синдроми на нарушенията, за да могат да окажат адекватна психологическа помощ и подкрепа.

2. Успешното интегриране на детето със специални образователни потребности зависи от ранната диагностика, превенция и стимулиране. Това включва грижа към ранното физическо развитие, индивидуална програма, съобразена с нуждите на детето, която да подпомогне неговото интелектуално и социално развитие.

3. Интегрираното обучение в България е сравнително ново за образователната система. Интегрирано обучение означава обучение на тези специални деца в масови детски заведения и училища, където във възможно най-малко ограничаваща среда те се обучават заедно с другите деца под ръководството на специалисти по индивидуална програма за обучение и развитие, съобразена с индивидуалните възможности и специалните потребности на всяко едно от тях.

4. Също така трябва да се работи и върху добрата интеграция, която включва развиване на социалните умения, емоциите и поведението на децата със специални образователни потребности. Те се нуждаят от толерантност и подкрепа, за да се намали социалната им изолация и да се адаптират в своите общности. Особено важно е те да бъдат поощрявани да общуват и да работят в група. В този смисъл може и трябва да се използват различни техники на групова работа.

ВТОРА ГЛАВА „СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯТ ТРЕНИНГ КАТО МЕТОД ЗА ПСИХОЛОГИЧЕСКО ВЪЗДЕЙСТВИЕ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ":

В **параграф 1** „Поява и развитие на груповите форми на въздействие в психотерапията и психологията" са представени историческите корени на груповата психотерапевтична и психологическа работа.

В *подпараграф 1.1* „история и психодинамика на тренинг групите" се коментира едно от основните допускания на психоаналитичния подход към тренинг групите, че груповото поведение изобщо, както и груповото поведение в групите за тренинг, имат биологичен произход и са еволюционно свързани с адаптацията и оцеляването. Самото съществуване на групата се обяснява с инстинкта на човека спонтанно да се събира заедно с другите хора, за да си осигури индивидуално и видово оцеляване чрез инструменталните възможности на групата за защита и възпроизводство. Тези примитивни инстинкти се регулират емоционално и

емоционалната динамика, възникваща в резултат на действието им, остава съществен аспект от човешките социални взаимодействия и груповия живот, независимо от формално заявените им рационални цели.

В *подпараграф 1.2* „Групови форми на въздействие в педагогиката" са представени системи за работа в група. Културата на провеждане на равноправен диалог, хармонизацията на междуличностните взаимодействия между учениците и учителите се усвояват чрез различни тренингови системи.

В *подпараграф 1.3* „Съвременни приложения на тренинг групите" се коментира груповата динамика, като значително внимание се отделя на разграничаването на ефективните и ориентираните към решаване на конкретни задачи поведения в тренинг групите.

В **параграф 2** „Социалнопсихологически тренинг – възможности и приложения" се разглежда целта на социалнопсихологическият тренинг, която е да формира у участниците ефективни комуникативни навици и да повиши психологическата компетентност в общуването. Терминът „тренинг" (от англ. training – възпитание, обучение, подготовка, тренировка), се използва за обозначаването на широк кръг обучителни методики с практическа насоченост в социалната, производствената, педагогическата, военната и други области.

Съществуват различни определения за същността на социалнопсихологическия тренинг. Понятието „социалнопсихологически тренинг" е подходящо за обозначаване на въздействията на междуличностните отношения върху личностното развитие на всяка една личност в дадена група.

Подпараграф 2.1 е посветен на видовете социалнопсихологически тренинги – сензитивен тренинг, организационен тренинг и тренинги, ориентирани към личността.

Сензитивният тренинг е най-старата форма на Human Relations Training (тренинг по междучовешки отношения), който се развива от школата Междучовешки отношения. Според теоретичните хипотези желаните промени в нагласите и поведението се постигат най-лесно чрез личен опит в социален процес на обучение (Бьодикер, 2002; Куницына, 2001). Тренингът протича едновременно на три нива: когнитивно, емоционално и поведенческо (мисли, чувства, действия).

Организационният тренинг, който концептуално е близо до повишаване на постиженията чрез тренинг на социални умения, е пряко усъвършенстване на класическата форма на тренинг. При организационния тренинг се усъвършенстват най-вече способностите за по-добро кооперираме, комуникация и вземане на решения с различни групи.

Развити са множество тренингови системи: за преодоляване на трудности в общуването; за формиране на увереност в себе си; за повишаване на мотивацията; за преодоляване на професионални неблагополучия; за решаване на семейни проблеми; за преодоляване на различни зависимости (тютюнопушене, алкохолизъм, наркотици, хазарт, вредни привички и пр.); за придобиване на лидерски умения, за намиране на нови познати и др.

В *подпараграф 2.2* „Специализирано приложение на социалнопсихологическия тренинг за работа с деца и ученици" са прегледани методите на активно обучение и психично въздействие, които се осъществяват в процеса на интензивно групово взаимодействие, и е насочен към повишаване на компетентностите в сферата на общуването. Всяко от занятията има комплексно въздействие върху развитието на социалните умения и усъвършенстването на компетентностите за междуличностно общуване. Според М. Игнатов интензивното общуване в групата е важен фактор при социалнопсихологическия тренинг, който повишава равнището на физиологичната активност, подобрява асоциативността на личността, спомага за разнообразни идеи на групата по даден проблем, създава съперничество, което има много силен ефект (Игнатов, 1990). Тези характеристики на метода го правят подходящ за приложение при деца и ученици.

Тренингите са с различна тематична насоченост, например: „Запознанство и правила в групата", „Агресията в училище", „Приятелски взаимоотношения", „Емоции и поведение и начини за изразяване", „Приказкотерапия и развиване на въображението" и др.

В *подпараграф 2.3* „Приложение на социалнопсихологическия тренинг при деца със специални образователни потребности" се разглежда значимостта на социалнопсихологическия тренинг за подобряване на психосоциалното функциониране при децата със специални образователни потребности.

Социалнопсихологическият тренинг е важен за децата със специални образователни потребности поради няколко причини. Често тези деца често имат проблеми с концентрацията и вниманието, импулсивността, обучителни затруднения, лоши взаимоотношения с връстници, братя, сестри, често не зачитат авторитети и не спазват групови правила и норми, както и родителски авторитети. Всички тези проблеми са от важно значение за формирането на техните личности. Как ще се развие едно дете зависи от няколко фактора: 1) родителското възпитание; 2) взаимодействията с връстници; и 3) успеваемостта в училище. Социално-психологическият тренинг е ефективен по отношение на тези три фактора. Също така методът създава умения у децата, които са им в помощ при преодоляване са специфичните трудности, които срещат. В основните цели на тренингите е промяна

на поведението, усвояване на техники за подобряване на ежедневните взаимодействия с родители, учители и съученици. Всичко това води до подобряване на тяхното психосоциално функциониране.

Към втора глава се извеждат следните изводи:

Прегледът на литературата в областта на груповата психотерапевтична и психологическа работа, както и представянето на най-новите съвременни модели на работа в група водят до следните изводи:

1. Тренинг групите в образователната система имат успешни съвременни приложения и представляват ефективна форма на въздействие за постигане на педагогически и психологически цели при работа с деца и ученици.

2. Социалнопсихологическият тренинг е метод, приложим в работата с деца със специални образователни потребности, чрез който могат да се развиват ключови компетентности (себепознание, саморегулация, взаимоотношения, комуникативни умения, самооценка) с решаващо значение за тяхната психосоциална адаптация.

ТРЕТА ГЛАВА „ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЯ ТРЕНИНГ ВЪРХУ ПСИХОСОЦИАЛНОТО ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ДЕЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ“:

В **параграф 1** „Постановка на емпиричното изследване" е зададен централния изследователски проблем на настоящия труд: какви са възможностите за приложение на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности и може ли да се използва пълния потенциал на този подход при тази специфична популация?

В *параграф 1.1* са рагледани цел, задачи и хипотези на емпиричното изследване. **Целта** на емпиричното изследване е да се извърши експериментална проверка на влиянието на социалнопсихологическия тренинг върху психосоциалното функциониране на децата със специални образователни потребности. Установяването на позитивни ефекти би позволило да се направи извода, че методът може да бъде полезен и за постигане на по-общата цел за подпомагане на интеграцията на децата със специални образователни потребности в училищна среда.

Задачите на изследването включват:

1. Подбор на изследваните лица.
2. Определяне на променливите, включени в изследването.
3. Конструиране на инструменти за измерване на променливите.

4. Разработване на методика на експерименталното въздействие – детайлен план на социалнопсихологически тренинг, предназначен за деца със специални образователни потребности.

5. Избор на експериментален план и определяне на процедурата на изследването.

6. Провеждане на първо измерване.

7. Провеждане на социалнопсихологически тренинг.

8. Провеждане на второ измерване.

9. Анализ и интерпретация на данните.

Основната **хипотеза** на изследването се отнася до очакването, че социалнопсихологическият тренинг ще повлияе по позитивен начин върху психосоциалното функциониране на децата със специални образователни потребности. Тази хипотеза се конкретизира в няколко подхипотези:

Хипотеза 1: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **участието в училищния живот, социалните и игрови умения**.

Хипотеза 2: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **отношенията с връстници**.

Хипотеза 3: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **отношенията с възрастни**.

Хипотеза 4: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **нивото на независимост и умения за самообслужване.**

Хипотеза 5: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **самооценката.**

Хипотеза 6: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **емоциите и поведението**.

Хипотеза 7: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху **вниманието**.

Хипотеза 8: очакваме, че социалнопсихологическият тренинг няма да окаже значимо влияние върху **паметта и мисленето**.

В *подпараграф 1.2* е разгледан експерименталния план на изследването.

За проверка на хипотезата за каузално влияние на социалнопсихологическия тренинг върху психосоциалното функциониране и адаптация на децата към училищната среда предвиждаме прилагане на доекспериментален план от типа O_1 X O_2, където с O_1 и O_2 е означено измерването на включените в изследването променливи съответно преди и след въвеждането на експерименталното въздействие, а с X – самото експериментално въздействие – социалнопсихологически тренинг.

Независимата променлива в това изследване е социалнопсихологическият тренинг. Зависимите променливи представляват оценките на учител и психолог по отношение на различни аспекти на психосоциалното функциониране на децата със специални образователни потребности: *Участие в училищния живот, социални и игрови умения*, *Отношения с връстници*, *Отношения с възрастни*, *Ниво на независимост и умения за самообслужване и самостоятелност*, *Активност*, *Самооценка*, *Емоции и поведение*, *Емоционална и поведенческа сфера*, *Внимание*, *Памет и Мислене*.

В **параграф 2** е разгледана методика на емпиричното изследване.

Методиката на изследването представлява система от методи, техники, процедури и организационни действия, в резултат на които се постигат заложените цели. Добрата методика предполага ясно формулиране на целите, избор на интерактивните методи на въздействие, разработване на подробен план на отделните занятия, получаване на обратна връзка, отчитане на потребностите на учениците и фиксиране на постигнатите резултати.

В *подпараграф 2.1* са систематизирани изследвани лица и процедурата.

В социалнопсихологическия тренинг участват 20 деца и ученици със специални образователни потребности. 12 от децата (60 %) са момчета, а момичетата са 8 (40 %). Възрастта им варира между 6 и 13 години (табл. 3.1).

Таблица 3.1. Възраст на изследваните лица

Календарна възраст	Брой деца
6	3
7	4
8	1
9	3
10	2
11	1
12	4
13	1
14	1

Извадката е хетерогенна по отношение на диагнозите на изследваните лица (табл. 3.2).

Таблица 3.2. Диагнози на изследваните лица

Езиково-говорни нарушения	2
Специфични обучителни трудности	5

Генерализирани разстройства на развитието (аутизъм)	1
Поведенчески и емоционални разстройства	7
Физически увреждания (детска церебрална парализа и др.)	2
Умствена изостаналост	1
Множество увреждания	1
Синдром на Даун	1

Най-голям брой ученици са с проблеми в емоциите и поведението и специфични обучителни трудности. В групата има по едно дете със синдром на Даун, с множество увреждания, умствена изостаналост и аутизъм. По двама ученика са с детска церебрална парализа и езиково-говорни нарушения.

Тренингите са проведени по време, в което децата нямат учебни занятия, в три различни кабинета в следните училища: III ОУ „Ангел Кънчев” – група от 7 деца, НУ ”Васил Левски” – група от 5 деца, и СОУ ”Любен Каравелов” – група от 8 деца.

Въпросниците, предназначени за класните ръководители на учениците, са администрирани в училищна среда. За оценяването е предвиден период от около 2 месеца след започване на учебната година. Това е така, защото за някои от учителите периодът на адаптация е по-дълъг, тъй като класа е новосформиран и детето също се намира в непозната среда. Същевременно този период позволява на учителя да се ориентира в обстановката, да създаде дисциплина в класа и да наложи авторитета си пред учениците. Първото измерване завършва в края на месец ноември. Второто измерване се осъществява след прилагането на социалнопсихологическия тренинг, в края на учебната година.

В *подпараграф 2.2* са представени инструментите, с които е осъществен социалнопсихологическия тренинг.

В *подпараграф 2.2.1* социалнопсихологически тренинг (независима променлива) са разгледани тренингите, проведени с децата със специални образователни потребности.

График на провеждане на тренингови занятия през учебната 2014/2015 година

Месец	Тема
Септември	Запознаване и правила в групата
Октомври	Работа върху самопознание и положителна самооценка
Ноември	Въображение и работа с вълшебни приказки
Декември	Емоции и чувства

Януари	Конфликт, спор и начини за справяне
Февруари	Приятелството
Март	Различието
Април	Емпатията
Май	Доверие и откритост

Всяка тема си поставя конкретни цели. Всяко занятие съдържа упражнения за загряване, съдържание на занятието, работна фаза, заключение и коментар. Всяка сесия е с продължителност 40-45 минути. Методите са интерактивни – групова дискусия, презентация, обучения в умения, арт-терапия, ролеви игри и др.

Всеки тренинг съдържа:

1. Цел
2. Времетраене
3. Необходими материали, подготовка
4. Очаквани резултати
5. Инструкция – подход, работна фаза
6. Заключение
7. Резултат (личен опит)

От гледна точка на възпитателната система се отграничават различи методики: за проектиране, за организиране и провеждане, за регулиране, коригиране, стимулиране и преценяване на резултатите от възпитателната дейност. Работата с деца със специални образователни потребности изисква прилагане на конкретна методология, която включва разказ, беседа, дискусия, упражнение, игра, автогенен тренинг и др. В голяма част от тренингите се използват средствата на изобразителното изкуство (рисунки), които с творческата си същност имат не само релаксиращ ефект (намаляване на тревожността и стреса), повишават психичния комфорт на децата, помагат за самоконтрола, удовлетворяват потребността от активност и себеизява, но са и диагностичен инструмент, осигуряващ информация за актуалното състояние на учениците.

Използваните в социалнопсихологическия тренинг методи за формиране на социални умения включват:

Упражнение. Това е подходящ метод за обучение, а разнообразието от дидактически възможности прави метода добър за работа с ученици със специални образователни потребности. Приложените в конкретна форма упражнения са съобразени с възрастовите особености на децата и целят тяхното мотивиране, заучаване на нови модели на поведение, провокиране на интерес и затвърждаване на знания.

Дидактическа игра. Методът реализира задачи, които интегрират различни възможности за активизиране на мисленето и въображението на учениците, създавайки подходяща емоционална атмосфера. Достига се по-образно до пътя на познанието посредством познавателни ситуации, близки до опита на децата/учениците. Методът включва и усвояване на различни роли, които ги поставят в нови позиции.

Ролева игра. Приложението на ролева игра съчетава познавателната активност на учениците с атмосферата на релакс и забавление. Тя е начин за общуване в междуличностните взаимоотношение. Изисква се точно съобщаване на задачата на всеки участник, разпределение на ролите и задаване на време за участието. Методът е особено подходящ за ученици, като основна цел е междуличностното общуване и развиване на въображението. Те имитират нови поведения като способ за научаване чрез съзнателно имитиране и спонтанно изразяване. Задължително условие при превключване на играта е оценяване и обсъждане на случилото се, както и освобождаване на участниците от поетата роля (напр. „ти вече не си извънземно", „ти вече не си агресивен ученик" и др.).

В *подпараграф 2.2.2* психосоциално функциониране (зависими променливи) се разглеждат зависимите променливи, измерени чрез оценки на двама специалисти – психолог, който провежда социалнопсихологическия тренинг, и общообразователен учител, който е и класен ръководител, за да се установи до каква степен уменията, придобити по време на тренинга, са пренесени във всекидневното функциониране на децата в класната стая. За целите на изследването са разработени анкети, които обхващат основни аспекти на психосоциалното функциониране на децата, които участват в социалнопсихологическия тренинг.

Анкетните карти, попълвани от общообразователния учител (класен ръководител) на базата на неговите наблюдения върху поведението на детето, оценяват следните аспекти на неговото психосоциално функциониране: *участие в училищния живот, социални и игрови умения, отношения с връстници, отношения с възрастни, ниво на независимост, умения за самообслужване и самостоятелност, самооценка, емоции и поведение.*

Оценяване от психолог

Вторият инструмент за оценяване на психосоциалното функциониране на изследваните деца е предназначен за психолога, провеждащ социалнопсихологическия тренинг, който оценява техния психологичен статус. В картата за психологичен статус са включени следните скали: *емоционална и поведенческа сфера*, а*ктивност, внимание, памет, мислене.*

В **параграф 3** се отчитат резултатите след провеждането на

социалнопсихологическите тренинги.

В това изследване са използвани непараметрични статистически методи поради две причини. Първо, характерът на направените наблюдения е такъв, че нивото на измерването и с двата инструмента е ординално. Второ, нямаме основание да очакваме близко до нормалното разпределение, тъй като извадката е специфична, разнородна и малка по обем.

В *подпараграф 3.1* са описани дескриптивни статистики.

Поради ординалната природа на данните, променливите са описани чрез ординални мерки за централна тенденция и дисперсия: медиана, минимум и максимум, размах и интерквартилен размах, персентилни разпределения. Формата на разпределенията на скалите е изобразена не чрез хистограма, а чрез по-подходящата за ординални данни диаграма, известна като stem-and-leaf plot[1]. Персентилните разпределения са представени графично чрез квартилни диаграми.

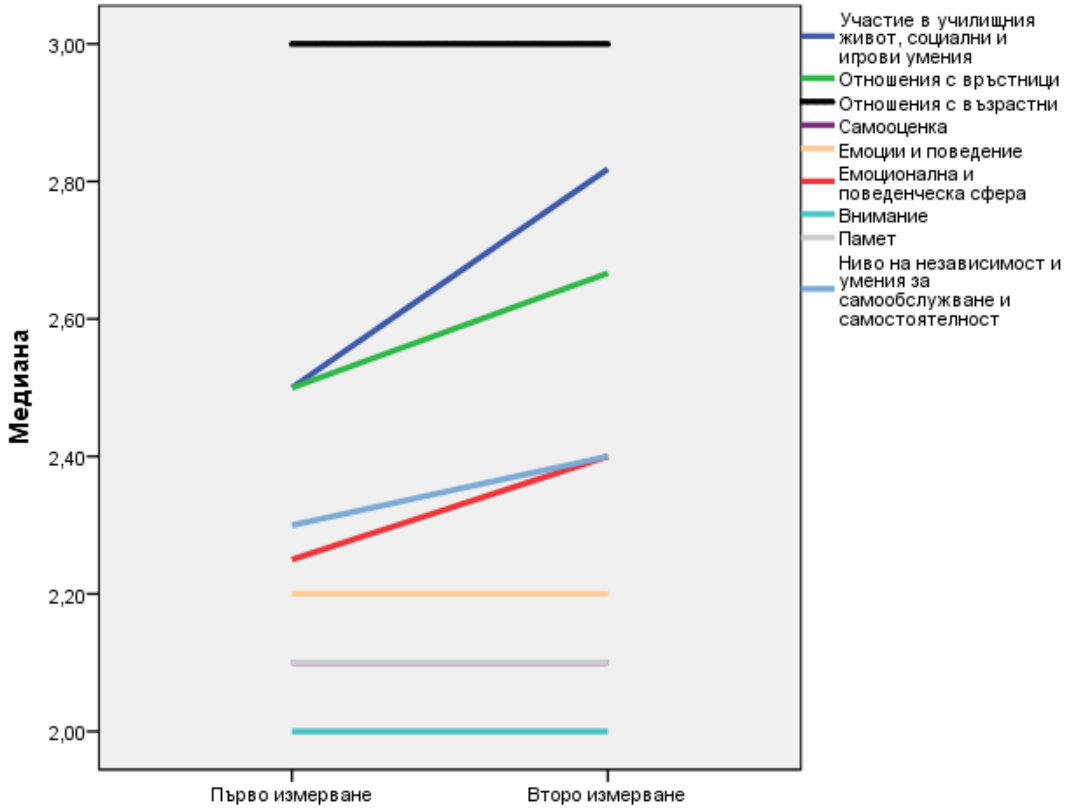

Сравнение на медианите на скали *Участие в училищния живот, социални и игрови умения*, *Отношения с връстници*, *Отношения с възрастни*, *Ниво на независимост и умения за самообслужване и самостоятелност*, *Самооценка*, *Емоции*

[1] Тип диаграма, която представя данните във вид на подредени числа, разделени на две части – десетици (стъбло) и единици (листа).

и поведение, *Емоционална и поведенческа сфера*, *Внимание* и *Памет* при първото и второто измерване

Представените резултати от теста Wilcoxon signed-rank показват, че социалнопсихологическият тренинг е оказал статистически значим ефект върху променливите: *участие в училищния живот, социални и игрови умения*, *отношения с връстници*, *емоционална и поведенческа сфера* и *внимание*. Социалнопсихологическият тренинг не е оказал статистически значим ефект върху променливите: *отношения с възрастни*, *ниво на независимост и умения за самообслужване и самостоятелност*, *самооценка*, *емоции и поведение* и *памет*.

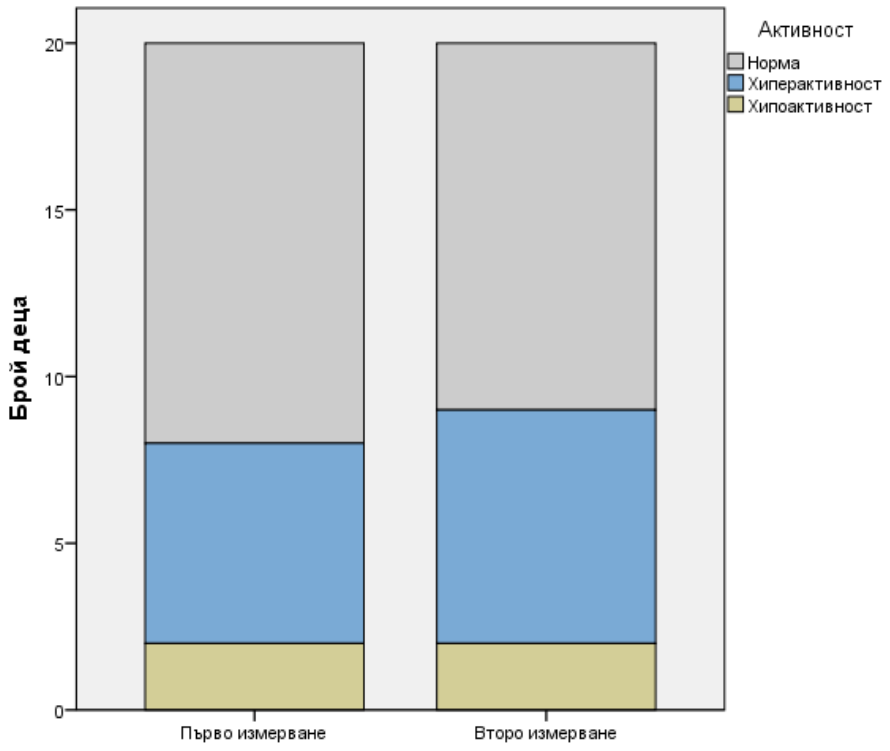

Диаграма на честотното разпределение на скала *Активност* при първото и второто измерване

Резултатите показват, че не се наблюдава съществена разлика в активността на децата между първото и второто измерване: децата, чието ниво на активност е оценено като „норма", намаляват с едно, и децата с хиперактивност се увеличават с едно.

Честотните разпределения на дихотомните скали *Нагледно-действено мислене, Нагледно-образно мислене и Абстрактно-логическо мислене* са представени в таблица:

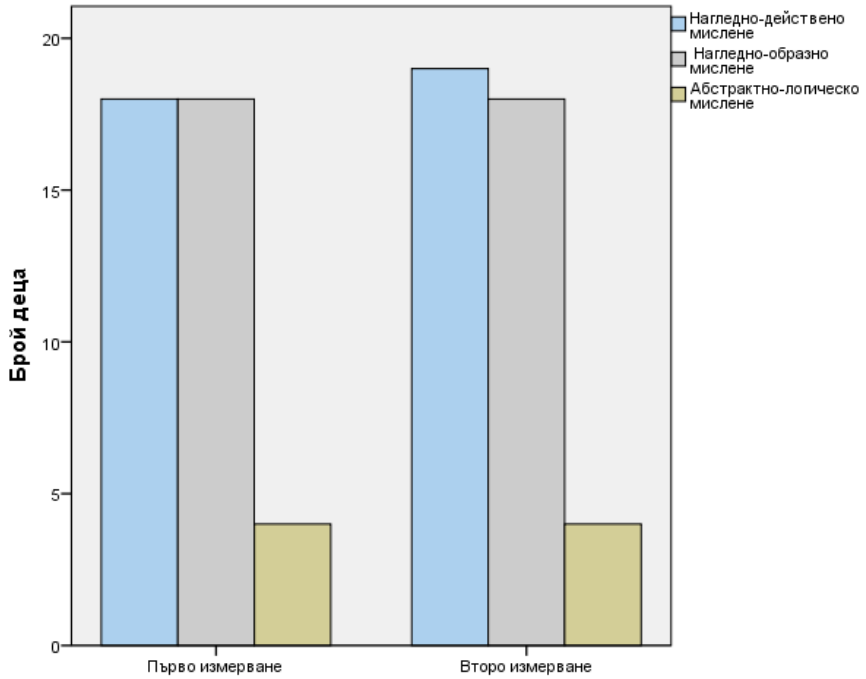

Диаграма на честотното разпределение на скали *Нагледно-действено мислене*, *Нагледно-образно мислене* и *Абстрактно-логическо мислене* при първото и второто измерване

Резултатите за трите типа мислене показват, че между първото и второто измерване няма съществени промени.

Липсата на ефект на социалнопсихологическия тренинг в сферите на мислене, памет, активност, ниво на независимост има своето обяснение. Те са от този тип променливи, които по-трудно се изменят във времето, особено при деца с обучителни трудности. На невропсихическо ниво при децата със специални образователни потребности има увреждане на когнитивните процеси и това е един от факторите, които обуславят резултатите.

В *подпараграф 3.3* се обсъждат ефектите на социалнопсихологическия тренинг в зависимост от диагнозата.

Тъй като в общото понятие „специални образователни потребности" са включени различни нарушения и затруднения, може да се допусне, че ефектът на социалнопсихологическия тренинг няма да бъде еднакъв за всички деца, включени в изследването. В анализа на ефекта на социално-психологическия тренинг в зависимост от диагнозата на децата са включени двете най-големи групи – деца с разстройства на развитието (N = 7) и деца с поведенчески и емоционални разстройства (N = 8).

Чрез непараметричния тест Wilcoxon–Mann–Whitney test за независими подгрупи сравняваме резултатите на децата с разстройства на развитието и децата с

поведенчески и емоционални разстройства преди и след провеждането на социалнопсихологически тренинг.

Сравнение между деца с разстройства на развитието и деца с поведенчески и емоционални разстройства при първото и второто измерване

Променливи	Първо измерване				Второ измерване			
	Среден ранг първа група	**Среден ранг втора група**	**Z**	**Sig.**	**Среден ранг първа група**	**Среден ранг втора група**	**Z**	**Sig.**
Участие в училищния живот, социални и игрови умения	10,64	5,69	-2,15	**0,03**	10,36	5,94	-1,91	0,06
Отношения с връстници	8,93	7,19	-0,76	0,45	9,07	7,06	-0,87	0,38
Отношения с възрастни	10,29	6,00	-1,97	**0,05**	10,64	5,69	-2,24	**0,02**
Ниво на независимост и умения за самообслужване и самостоятелност	9,29	6,88	-1,05	0,29	10,21	6,06	-1,80	0,07
Самооценка	9,50	6,69	-1,22	0,22	9,43	6,75	-1,16	0,24
Емоции и поведение	10,14	6,13	-1,77	0,08	10,43	5,88	-1,98	**0,05**
Емоционална и поведенческа сфера	10,79	5,56	-2,27	**0,02**	11,21	5,19	-2,62	**0,01**
Внимание	9,07	7,06	-0,90	0,37	9,29	6,88	-1,05	0,29
Памет	8,93	7,19	-0,76	0,44	8,43	7,63	-0,35	0,73

От данните в таблицата е видно, че при първото измерване има статистически значими разлики между групата с разстройства на развитието и групата с емоционални и поведенчески разстройства по променливите *Участие в училищния живот, социални и игрови умения*, *Отношения с възрастни* и *Емоционална и поведенческа сфера*. И по трите променливи резултатите на децата с разстройства на развитието са значително по-високи в сравнение с тези на децата с емоционални и поведенчески разстройства. При второто измерване статистически значими разлики се наблюдават по променливите *Отношения с възрастни*, *Емоции и поведение* и *Емоционална и поведенческа сфера*, при които отново резултатите на децата с разстройства на развитието са по-високи. Резултатите от този анализ показват, че диагнозата има значение за ефекта на социалнопсихологическия тренинг. Изводът, който се налага, е че психосоциалното функциониране на децата с емоционални и поведенчески разстройства се повлиява по-трудно.

За проверка на хипотезите е приложен непараметричният тест Related Samples Wilcoxon Signed Rank Test, чрез който сравняваме оценките при първото и второто измерване за всяка от двете групи по всички променливи (табл. 3.26).

Таблица 3.26. Сравнение между първото и второто измерване при деца с разстройства на развитието и деца с поведенчески и емоционални разстройства

Променливи	**Разстройства на развитието**			**Поведенчески и емоционални разстройства**		
	Резултати	**Z**	**Sig.**	**Резултати**	**Z**	**Sig.**
Участие в училищния живот, социални и игрови умения	0 НР 4 ПР 3 СР	-1,89	0,06	0 НР 7 ПР 1 СР	-2,39	**0,02**
Отношения с връстници	0 НР 6 ПР 1 СР	-2,23	**0,03**	0 НР 6 ПР 2 СР	-2,23	**0,03**
Отношения с възрастни	0 НР 0 ПР 7 СР	0,000	1,00	1 НР 1 ПР 6 СР	-0,45	0,66
Ниво на независимост и умения за самообслужване и самостоятелност	0 НР 5 ПР 2 СР	-2,03	**0,04**	4 НР 4 ПР 0 СР	-1,05	0,29
Самооценка	1 НР 3 ПР 3 СР	-0,56	0,58	1 НР 3 ПР 4 СР	-0,56	0,58
Емоции и поведение	1 НР 3 ПР	-1,00	0,32	0 НР 1 ПР	-1,00	0,32

	3 СР			7 СР		
Емоционална и поведенческа сфера	0 НР 5 ПР 2 СР	-2,06	**0,04**	0 НР 5 ПР 3 СР	-2,12	**0,03**
Внимание	1 НР 3 ПР 3 СР	-1,00	0,32	0 НР 3 ПР 5 СР	-1,73	0,08
Памет	2 НР 2 ПР 3 СР	0,000	1,00	0 НР 3 ПР 5 СР	-1,63	0,10

Негативни рангове (НР): След < Преди
Позитивни рангове (ПР): След > Преди
Съвпадащи рангове (СР): След = Преди

От данните, поместени в горната таблица, е видно, че по някои от променливите влиянието на социалнопсихологическия тренинг е различно при двете групи. В първата група деца – тези с разстройства на развитието, наблюдаваме статистически значима разлика и влияние на социалнопсихологическия тренинг в сферата на отношения с връстници, ниво на независимост, умения за самообслужване и емоционална и поведенческа сфера. В сравнение с децата с поведенчески и емоционални разстройства наблюдаваме положителен резултат в участие в училищния живот, социални и игрови умения, отношения с връстници, емоционална и поведенческа сфера.

В *подпараграф 3.4* се анализират отворените въпроси от чек-листите на учителите.

В чек-листите, които се попълват от общообразователните учители, има поставени отворени въпроси относно: 1) силните страни на ученика, 2) потенциалните възможности, и 3) препоръки.

От препоръките на учителите става ясно, че част от децата имат трудности в адаптацията в училищна среда, правилното комуникиране със съученици, разсеяност в учебния процес, приобщаване към средата и условията, ниска самооценка и др. Всъщност чрез тези отворени въпроси се виждат истинските нужди на съответните деца, тяхната необходимост от групова работа в психологически тренинг.

В *подпараграф 3.5* се анализират отделни случаи, като са описани психологическите характеристики на детето, план за действие и резултати от социалнопсихологическия тренинг.

Параграф 4. „Обсъждане" включва обобщение на резултатите, ограничения на изследването и насоки за бъдещи изследвания.

В *подпараграф 4.1* обобщение на резултатите се отговаря на въпроса дали и в каква степен социалнопсихологическия тренинг може да помогне в интегрирането на деца със специални образователни потребности в училищна среда. За да се постигне тази цел, беше проучена научна литература и на основата на направените изводи беше формулирано допускането, че развитието на ключови компетентности чрез социалнопсихологически тренинг може да подобри психосоциалното функциониране на деца със специални образователни потребности и по този начин да подпомага интегрирането им в училищна среда. Бяха формулирани хипотези за взаимовръзките и взаимодействията между включените в изследването променливи. Със създадени за изследването инструменти беше проведено емпирично изследване.

Резултатите от изследването подкрепят основните хипотези.

Хипотеза 1, според която приложението на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности ще има влияние върху участието в училищния живот, социалните и игровите умения, в голяма степен се потвърждава: учителите са оценили този аспект на поведението на децата по-високо при второто измерване. Ефектът е изразен при децата с поведенчески и емоционални разстройства, които в сравнение с децата с разстройства на развитието имат по-ниски нива при първото и второто измерване, но отбелязват напредък през периода на приложение на социалнопсихологическия тренинг.

Хипотеза 2, според която приложението на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности ще повлияе върху отношенията с връстници, се потвърждава. След провеждането на социалнопсихологически тренинг децата имат подобрени междуличностни взаимоотношения в групата и подобрени умения за себеизразяване, като ефектът се отнася до всички деца от извадката и до двете групи деца, съответно с разстройства на развитието и поведенчески и емоционални разстройства.

Хипотеза 3, според която приложението на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности ще има влияние върху отношенията с възрастни, не се потвърждава, както за цялата извадка, така и при двете диагностични групи.

Хипотеза 4, според която приложението на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности ще повлияе нивото на независимост и уменията за самообслужване, се потвърждава отчасти, само по отношение на групата от деца с разстройства на развитието. След провеждането на социалнопсихологически тренинг те имат подобрени умения за самообслужване и независимост. Допускаме, че наред с обяснението, че това се дължи на физическото и

емоционално израстване на учениците, влияние има и социалнопсихологическият тренинг.

Хипотеза 5, според която приложението на социалнопсихологически тренинг при деца със специални образователни потребности ще има влияние върху самооценката, не се потвърждава както при цялата извадка, така и по диагностични групи.

Хипотеза 6, според която социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху емоциите и поведението, се потвърждава само по отношение на скалата Емоционална и поведенческа сфера, оценявана от психолог. Както при цялата извадка, така и при двете диагностични групи се наблюдават по-високи резултати при второто измерване. По отношение на скалата Емоции и поведение, оценявана от учител, такива разлики не се наблюдават.

Хипотеза 7, според която социалнопсихологическият тренинг ще окаже влияние върху вниманието, се потвърждава за цялата извадка, но не и по диагностични групи.

Хипотеза 8, според която социалнопсихологическият тренинг няма да окаже значимо влияние върху активността, паметта и мисленето, се потвърждава.

В заключение, резултатите от статистическата обработка на събраните емпирични данни позволяват да се отговори на основните въпроси, поставени в началото на настоящата работа. Социалнопсихологическият тренинг оказва влияние върху някои от ключовите компетенции на учениците, които са свързани с по-добра интеграция в училищна среда (участие в училищен живот, социални и игрови умения, отношения с възрастни и връстници, ниво на независимост и умения за самообслужване, самооценка). По време на участието си в тренинговите занимания децата приемат с интерес поставените задачи, имат позитивна нагласа и участват активно. Играта и социалните взаимодействия подпомогнаха тяхната социализация, уменията им да изразяват отношението си едно към друго, да формират за себе си определен аз-образ, да изграждат положителна самооценка.

Може да се заключи, че като форма на обучение, в която чрез различни игрови въздействия се извършва учебно-възпитателна дейност, социалнопсихологическият тренинг е ефективен метод за формиране на базови комуникативни умения и за усвояване на определени социални роли, необходими за адаптиране и социализация в училищната общност и извън нея.

В *подпараграф 4.2* „ограничения на изследването" се интерпретират резултатите и заключенията от това изследване, като следва да се имат предвид някои ограничения, част от които биха могли да се избегнат при моделиране на бъдещи изследвания в областта на работата с деца със специални образователни потребности и/или по сходни изследователски проблеми.

Първо, поради спецификата на изследваните лица извадката не е формирана според изискванията за репрезентативност и обем. Това означава, че изводите от изследването се отнасят само до участващите в него деца и ученици със специални образователни потребности.

Второто ограничение се отнася до използваната в изследването анкета за оценяване от учител. Оценките на учителя са основани на неговото субективно мнение за психосоциалното функциониране на детето в училищна среда, често спрямо общото ниво на класа, както и на взаимодействията на детето в класа. Учителят няма наблюдения за взаимодействията на детето и социалната му адаптация извън училищната среда. Влияние оказват и индивидуалните личностни характеристики на учителите. Трябва да се отбележи, че част от учителите имат очаквания децата да бъдат абсолютно дисциплинирани и изпълнителни. Допълнителна изненада за тях се оказва и фактът, че до този момент не са се сблъсквали с възпитание и интегриране на дете със специални образователни потребности и рационализират ситуацията с това, че то е от „разглезените деца", без да разбират добре ролята на състоянието на самото дете. Много често децата не осъзнават това антисоциално поведение или имат нереалистично висока самооценка. Друг тип учители позволяват на учениците повече свобода и няма добре структурирана дисциплина в час. Те всъщност даже не се опитват да интегрират детето със специални образователни потребности, а го игнорират или изолират. Това от своя страна затруднява процеса на интеграция на детето. В различните училища се различават съставът и броят на децата, взаимоотношенията в групата, техните индивидуални характеристики и начините за справяне с проблемите в групата. Съчетаването на тези фактори може да води до получаване на различни резултати.

Третото ограничение е свързано с фактори на семейството като родителското възпитание и уменията, усвоени в семейна среда.

Като цяло, спецификата и дизайнът на изследването не позволяват някои заплахи за неговата вътрешна и външна валидност да бъдат предотвратени или контролирани.

Подпараграф 4.3 „Насоки за бъдещи изследвания"

Бъдещи изследвания биха могли да потвърдят резултатите и да разширят възможностите за ползотворни заключения чрез включване на други фактори, които могат да подпомогнат интеграцията на учениците със специални образователни потребности в училищна среда.

Ролята на училището като критично важна социализационна институция изисква бъдещи задълбочени изследвания от гледна точка на потенциала си за подобряване на психосоциалното функциониране на деца и ученици със специални образователни

потребности, тъй като именно в училищна среда детето натрупва социален опит, като създава взаимоотношения, комуникира и се научава да зачита авторитети и правила.

Необходими са лонгитюдни изследвания, които да изяснят в по-дълъг период от време какви промени още ще настъпят, в каква насока ще се развият социалните умения на децата, какви конфликти могат да възникнат в училищната среда и начини за справяне с тях.

Важен проблем, незасегнат в това изследване, е отношението на семейството към проблемите на детето, неговата адаптация и умения за комуникация: в каква степен и по какъв начин семейството е фактор за успеваемостта на детето в училище, за развитието на неговите социални умения и компетенции и на неговата емоционалната и поведенческа сфера; доколко родителите успяват да контролират и направляват децата си към нужната пълна интеграция в училищна среда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящия труд е анализирана работата на психолога в група за социалнопсихологически тренинг с деца със специални образователни потребности. Различни тренинги, упражнения и ролеви игри са систематизирани в методика за работа, приложима в училищната система.

Анализът на получените резултати от изследването показва, че основната цел на дисертационния труд е постигната. Установява се, че методически правилно проведеният социалнопсихологически тренинг е надеждна форма за обучение в базови комуникативни умения, емоционална съпричастност, ефективно взаимодействие, емоционална устойчивост, преодоляване на конфликти и др. Систематичното наблюдение на поведението на децата и учениците със специални образователни потребности, участвали в социалнопсихологически тренинг, в тяхната естествена среда потвърждава, че в групата за социалнопсихологически тренинг се реализират важни задачи:

- придобиване на нови знания, умения и опит в общуването;
- повишаване на самопознанието;
- засилване на междуличностните контакти – между участниците се заражда приятелство и те взаимно си помагат в училищна и извънучилищна среда;
- децата и учениците се научават да спазват правилата в групата и това им помага за по-доброто спазване на правилата и в класната стая;
- децата и учениците се научават на учтивост, толерантност и решаване на спорове по неконфликтен начин, защото научават, че всички хора са интересни, неповторими и притежават позитивни качества и умения;

- тренингите за емоции и начините за тяхното изразяване помагат на децата и учениците да усвоят подходящите начини за изразяване на дадена емоция, както и да съпреживяват емоциите на другите;

- децата и учениците повишават самооценката си, защото получават съчувствие, положителна оценка и разбиране от останалите;

- децата и учениците преодоляват вътрешната си напрегнатост и се научават да споделят преживяванията си;

- децата и учениците се научават да зачитат авторитети.

- децата и учениците се научават да приемат чуждо мнение.

- децата и учениците повишават възможностите си за по-добра адаптация в училищна среда.

Всички тези промени обаче не винаги се запазват и затвърждават в реалния живот поради различни причини. Например защото получения тласък за комуникативни промени по време на социалнопсихологическия тренинг е с временен характер и е недостатъчно силен. Следователно, естеството на социалнопсихологическия тренинг е такова, че липсва каквато и да е сигурност, че в резултат на оказаните въздействия по време на провеждането му ще се постигнат посочените цели и всеки участник в него ще е усвоил това, на което е обучаван. Това се обуславя от неимоверно сложния, вероятностен и динамичен характер на детската психика. Резултатите от наблюденията и чек-листите показва, че на практика едни участници имат подобрена адаптация в училищна среда, а други остават само със спомена на преживените емоции. Липсата на гарантиран резултат съвсем не означава, че социалнопсихологическият тренинг като форма на обучение на ученици със специални образователни потребности е неефективен и безсмислен.

Изследването доразвива приложимостта на социалнопсихологическия тренинг в практиката на психолозите, които работят с деца със специални образователни потребности. То може да подпомогне усилията на специалистите децата и учениците със специални образователни потребности да имат достъп до подходящо, достъпно и качествено образование, и да се почувстват действително приети, равноправни, значими членове на своята общност. Успешното справяне с предизвикателствата на интегрираното образование предполага висока професионална компетентност на психолозите, които работят с деца със специални образователни потребности. В този продължителен и сложен процес, насочен към повишаване качеството на живота им и успешното им участие в живота на обществото „наравно с другите", социалнопсихологическият тренинг може да подобри възможностите за развитие и адаптация на децата със специални образователни потребности чрез развиване на техните силни страни, формиране на личностни ресурси и усвояване на нови умения.

III. НАУЧНИ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ

1) Систематизирани са приложни подходи за оказване на психологическа помощ и подкрепа на деца със специални образователни потребности и на техните родители.

2) Анализиран и обоснован е потенциалът на социалнопсихологическия тренинг за развиване на ключови компетентности (себепознание, саморегулация, взаимоотношения, комуникативни умения, самооценка) при деца със специални образователни потребности.

3) Разработена е методика за оценка на ефекта на социалнопсихологическия тренинг върху ключови индикатори на психосоциалното функциониране, която позволява диференцирано оценяване от два типа специалисти, работещи с децата – учители и психолози.

4) Създадена и апробирана е авторска методика за систематично приложение на занятия от тренингов тип в продължение на една учебна година.

5) Емпирично идентифицираните ефекти на социалнопсихологическия тренинг върху психосоциалното функциониране на децата със специални образователни потребности са анализирани от гледна точка на диагнозата, за да се установят обективните ограничения и обхвата на възможностите за повлияване.

IV. НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Каменова, Т., Генерализирани разстройства на развитието. Диагностични критерии. Синдром на Аспергер. „Приложна психология и социална практика" – сборник доклади, ВСУ „Черноризец Храбър", с., 2014
2. Каменова, Т., Разстройство с дефицит във вниманието и хиперактивност. Добри практики. Юбилейна международна научна конференция „20 години специалност „Психология" – пътуване към себе си". ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий", 2014.
3. Каменова, Т., Специализирано приложение на социалнопсихологическия тренинг за работа с деца и ученици. „Приложна психология и социална практика" – сборник доклади, ВСУ „Черноризец Храбър", с. 207-212, 2016
4. Каменова, Т., Психологическа подкрепа на деца със специални образователни потребности, „Национална научно-практическа конференция по психология", Българската школа по психоанализа, с.90-98, 2016